

“GLOBALASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

QARAQALPAQ TILIN ÚYRETIWDE GRAMMATIKALIQ MATERIALLARDAN PAYDALANIWDIŃ LINGVODIDAKTIKALIQ TIYKARLARI

Embergenova Mapruza Abdualiyevna
*NMPI Túrkiy tiller fakulteti Qaraqalpaq tili
kafedrasınıń docenti*

Allamuratova Nazokat Ańsatbay qızı
Túrkiy tiller fakulteti 4 D kurs talabası

Qaraqalpaq tili Qaraqalpaqstan Respublikasınıń mámleketlik tili bolıp, onı bilimlendiriw shólkemlerinde oqıtılıwı ulken áhmiyetke iye. Dóretiwshilik pikir, dóretiwshilik izlenis, kóp imkaniyatlardıń ishinen eń maqulın tańlay biliw kónlikpelerin qalıplestiriw hám rawajlandırıw, olardı milliy qadriyatlarımız, úrip-ádet dástúrlerimizdi qásterlew ruwxında tárbiyalawda ana tili sabagınıń tutqan ornı hám imkaniyatları sheksiz. Ásirese, ğarezsiz respublikamız ushın kámil hám dóretiwshi, isker insandı tárbiyalaw máselesi zárur bolıp turǵan bir payıtta jane de áhmiyetlilirek orındı iyeleydi.

Oqıwshılardıǵa sıpatlı tálim-tárbiya, mazmunlı bilim beriwde, olardı zamanagóy turmısqa tayarlawda tájribeli ustaz oqıtıwshılar ğana jámiyetke órnek bola aladı. Óz ana tilin úyreniw arqalı til hám onıń qaǵıydalar tiykarında awızsha hám jazba til baylıq rawajlanadı, oy-órisi jetilisip iskerlikke úyrenedi.

Tildıń fonetikalıq, grammatikalıq qurılısına baylanıslı túsıniklerdi úyreniw balardıń oylaw qábilietin rawajlandıradı. Olar “Gáp” haqqında túsınikti úyreniw arqalı gáplerdiń mánilik ózgesheliklerin, irkilis belgilerin túsinedi, gápdegi sózlerdiń óz-ara baylanısın biliwge erisedi. Sonıń menen qatar, balalar sózlerdiń ishki mánilik ayırmashılıqların (bir topar sózlerdiń zattıń atın, al ekinshi topardaǵı sózler is-háreketti, úshinshiler zattıń sının, tórtinshileri zattıń hár qıylı belgilerin hám t.b) túsiniw aladı. Oy-órisiniń rawajlanıwı ushın qaraqalpaq tili úyreniw barısında paydalanılatuǵın shınıǵıw materiallarınıń tásiiri kúshli. Sonlıqtan shınıǵıw materiallarınıń mazmunı bay turmıs shınıǵın óz ishine tolıq qamtıytuǵın bolıp keliwi tiyis. Sebebi óz aynalasındaǵı tirishilikti, háreketti kóz aldına elesletip, sonnan mısál qurasturatuǵın boladı. Sol mısállar tiykarında sózlerdi duris oqıydı, jazıw waqtında aq tiyisli irkilis belgilerin qoyıp barıwǵa ádetlenedi. Gápdegi sózlerdiń ishinen dawıslı hám dawıssız seslerdi, juwan hám jińishke buwınlardıń astın sızıp kórsetetuǵın boladı. Kúndelikli ótilgen ayırım fonetikalıq hám grammatikalıq qaǵıydalardı orınlay almaytuǵın oqıwshılar menen jeke jumıs júrgizedi. Qaraqalpaq tilin úyreniw barısında ayırım seslerdi hárıp penen jazıwda shatastırıw bir-

birine uqsas qıyın sózlerdi esitiliwine qaray jazıp jiberedi. Al geypara sózlerdi buwıńǵa bólgende uqsaslıǵı birdey *u-ú* hám *i-i* seslerin bir-birinen ajırata almaydı. Olardı kóbinese dawıssız seslerge qosıp jiberedi. Sonlıqtanda kópshilik oqıwshılar sózdi esitkeni boyınsha jazıp, bir qansha qáteliklerge jol qoyadı.

Qaraqalpaq tilin úyreniw barısında islenetuǵın kesteler mazmunı boyınsha fonetikalıq, leksikalıq, orfografiyalıq, morfologiyalıq, sintaksislik, punktuatsiyalıq hám t.b túrlerde bola beredi.

Álbette kestelerdi hámme waqıtta bul bólingen túrinde dara paydalana beriw maqsetke muwapıq kele bermeydi. Sebebi ayırım jaǵdayda qandayda teoriyalıq material ústinde jumis alıp barǵanda morfologiyalıq hám sintaksislik hám orfografiyalıq hám punktuatsiyalıq keste talap etiledi. Mısalı, qospa sózlerdi túsindiriwde bir tárepten onıń qurılısı, ekinshi tárepten orfografiyası haqqında túsiniń beriledi.

Sonday-aq qospa gáplerdi túsindiriwde sintaksislik hám punktuatsiyalıq kestenen paydalanıladı.

Leksikalıq keste sózlerdin mánilerin túsindiriwde hám oqıwshılardıń sóz baylıǵın rawajlandırıwǵa baylanıslı islenip, leksika tarawı boyınsha awızsha hám jazba tilin arttırıw maqsetinde hár túrli ámeliy jumislar islew ushın qollanıladı. Leksikalıq kestelerde óziniń mazmunı, isleniw hám arnalıwı boyınsha hár túrli bolıwı múmkin. Mısalı: ol qanday da bir mekemeniń yáki qanday da bir zatlarǵa ulıwma qoyılǵan temaǵa baylanıslı sózlerdi tawıp qoyıw ushın arnalıwı múmkin “kiyim”, “poshta”, “kitapxana” degen sózler jazılǵan keste islenip soǵan baylanıslı sózler keltiriledi.

Poshta	konvert	indeks
Bólim	telegramma	mákan jay
Xat tasıwshı	kvitanciya	marka

Usaǵan sózler berilip, bul kórsetpe qural retinde paydalanıladı. Ondaǵı ayırım seslerdin (háriplerdin) ayılıwı menen jazılıwın bir-biri menen salıstıradı.

Grammatikalıq kestelerdi tiykarınan qıyın ózlestiretuǵın orınları ushın paydalanıw múmkin. Mısalı, qospa atlıqlardıń bildiretuǵın mánileri menen jaziliwına, kelbetliktiń dárejeleri menen onıń substantivlik mánilerine, kelbetlik penen atlıq sózlerdin baylanıswına, feyil dárejeleri menen feyil máhellerine, gáptegi sózlerdin orın tártibine, sonday-aq t.b. zárúrli orınlarǵa baylanıslı qollanıw-tiyisli dárejede nátije beredi. Sonday-aq morfologiyalıq tallawǵa baylanıslı da keste islep, onı qaraqalpaq tili kabinetine ildirip qoysa boladı.

“GLOBALLASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

Kórsetpe qural retinde dinamikalıq keste islep, onı qaraqalpaq tilin úyreniwta paydalanıw- kóbinese tildiń fonetika menen morfologiya bólimine baylanıslı dúziledi. Bunday kestege gáptegi bir sózdi yáki sózdiń bir bólegin, yamasa sózdegi bir háripti qaldırıp ketip paydalanıw múmkin.¹

Uluwma alganda, kórsetpeli qurallardıń nátiyjeliligi sonda, onda úyreniletuǵın materialǵa baylanıslı alınǵan mısallardı orınlaw arqalı túsiniwge erisedi. Sonday-aq kórsetpeli qurallardıń paydalılıǵı olardıń óz betinshe orınlaytuǵın jumıslarında anıǵıraq kórinedi. Bilimlendiriw shólkemlerdiń ana tili qaraqalpaq tilin úyreniwlerinde kórsetpelilik principin qollanıw - ótilgen temalardı sanalı túrde ózlestiriwiniń birden-bir shárti bolıp esaplanadı. Sebebi, túsindiriletuǵın materialdı jámlestiriw hám juwmaqlastırıw qaraqalpaq tilin úyreniwde hár qıylı grammatikalıq materiyallardan paydalanıw nátiyjesinde iske asırıladı.

Bulardan juwmaq shıǵarıp, bilimlendiriw shólkemlerinde grammatikalıq materiyallardan paydalanıp qaraqalpaq tilin úyreniw usılların izertlew eń áhmiyetli máselelerdiń biri dep oylaymız. Onı izertlew qaraqalpaq tilin oqıtıwda, tilimizdiń tarawların úyretiwde úlken teoriyalıq hám ámeliy áhimietke iye boladı. Sonday-aq onıń juwmaqları qaraqalpaq tilin úyreniwler, metodikalıq qollanbalar dúziwde belgili xızmet atqara aladı dep esaplaymız.

Qaraqalpaq tilin meńgeriw xalıq dóretpeleri úlgileri bolǵan qaraqalpaq folklori, búgingi kúndegi shayir hám jazıwshıları shıǵarmaları, qaraqalpaq xalqınıń tariyxı hám turmisi, bay mádeniyati, úrp-ádet hám dástúrleri menen tanıstırıw imkanıń beredi.

Biz óz metodikamızda oqıtıwdıń oyın usılların abzal kóremiz, bunda óz qábiletlerin hám potentsial imkaniyatların ashıwǵa járdem beriwshi jaǵdayın jarattıq. Sonıń menen birge qaraqalpaq tiliniń fonetikalıq, leksikalıq hám garmmatikalıq dizimin parıqlaw menen bir qatarda sóylesiw barisında til jaǵdayın jaratiw, qaraqalpaq tilindegi seslerdi durıs aytiw, aktiv hám passiv sózlikti ózlestiriw, sózlerdi qaraqalpaq tiliniń grammatikalıq qaǵıydalarına mas dúziw, birinshi gezekte kommunikativ-sóylew kónlikpelerin qábiletliklerin korsetiwge imkaniyat boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Pirniyazova.A, Qaraqalpaq tiliniń ámeliyatı, Nókis 2000
2. Pirniyazov.Q, Pirniyazova.A, Qaraqalpaq tiliniń leksikası, Nókis 2004
3. Házirgi qaraqalpaq tiliniń grammatikası , Nókis 1992
4. Dáwletov .M, Qaraqalpaq tilinde qospalanǵan jay gápler geypara teoriyalıq máseleleri, Nókis 1993.

¹ Qutınuratos B. Qaraqalpaq tilin oqıtıwdıń ayırım máseleleri “Bilim”, Nókis, 1992. B.99.